

ספרים

רועי הורן

18

מיתוס תלמידי הגר"א

נשיא המדינה והרבנים העצימו את הסיפור הציוני האלטרנטיבי שהחל קודם להרצל. מחקר חדש בא לנפץ אותו

אביה המדומיין של הציונות

הציונות לא החלה עם מבשריה המוכרים אלא עם הגאון מווילנה ותלמידיו. על המיתוס הזה גדלו רבים בציונות הדתית ואותו בא ספר חדש לקעקע. בהצלחה חלקית

הספר הידוע ביותר של שלמה ריבלין הוא "קול התור". בספר זה מפרט המחבר את תורת הגאולה שקיבל מזקנו תלמיד הגר"א, והקורא משתומם כיצד כל התורה הציונית כבר הייתה מצויה בידי הגאון כמאה שנה לפני הקונגרס הציוני הראשון. משלהי המאה העשרים זכה ספר זה להתקבלות של כבוד בקרב חלקים מהציונות הדתית. הרב מנחם כשר כלל אותו בספרו "התקופה הגדולה", וכפי שמוכר בספר שלפנינו הוא מצוטט בישיבות הסדר רבות. יתרה מזו, הספר צוטט כמה פעמים על ידי נשיא המדינה, ראובן ריבלין, שאף קבע כי "להרצל וחבריו למעשה הציוני זכויות רבות, אבל זכות הראשונים שמורה להורי הורינו, ששינו המציאות בארץ והניחו את התשתית לציונות. זו הייתה העלייה הראשונה האמיתית" (עמ' 7); וכן צוטט בכנסת על ידי ראש הממשלה, בנימין נתניהו (עמ' 199).

בספר שלפנינו מבקש המחבר בראש ובראשונה לקעקע את מה שהוא מכנה "המיתוס הריבליני" על כל רבדיו, ולאחר מכן לנכס את השתרשותו של המיתוס בשדה המחקר האקדמי. הוא גם מצביע באופן נרחב על התקבלותו של המיתוס בחוגי הציונות הדתית ודומה שהוא מקווה שהדבר יביא לשינוי השיח גם בשדה זה. המחבר, פרופ' עמנואל אטקס, הוא היסטוריון מוכר וותיק של העת החדשה היהודית. כתיבתו של אטקס מתייחדת בבחירתה ובשיטתיות מתודולוגית. לעולם יציג את דבריו חולקיו בכבוד הראוי וינמק ברהיטות את דעתו. ברם, בסוגיה דגן דומה שהמחבר פעל בלהט אישי, שפה ושם קלקל את השורה. אטקס עצמו הוא מבנה של הציונות הדתית, אך סולד סלידה אישית עזה מכל גילוי משיחי שלה.

המיתוס הריבליני

עיקר הספר מוקדש למטרה הראשונה. לשם כך הוא מבקש להוכיח ששלמה ריבלין הוא מחברו של הספר "קול התור" הנזכר, מראשיתו ועד סופו, ואין במניפסט הציוני חרדי הזה מילה אחת שהיא מסורת מאבותיו. לשם כך הוא פורס את מלוא ידיעת יצירתו הספרותית של שלמה ריבלין ומראה שייצירת היסטוריה מרומה היא שיטתית בכתבתו. כך למשל, בספרו "חזון ציון" (1947) המחבר מספר על תנועה ציונית שקמה בעיר שקלוב כבר בשנת 1806 שתכליתה להביא לארץ ישראל ששימאות אלף יהודים, על מנת שהגאולה תוכל להתרחש בשנת ה'ת"ד (1840), על פי הפסוק "קול התור נשמע בארצנו", ובעקבות דרשת ספר הוהדר על פסוק זה. מובן שתנועה זו לא הייתה ולא נבראה. בספר אחר של ריבלין, "מוסד היסוד", הוא מספר על פעילותו של "הועד הכללי" של הכוללים של הפרושים באמצע המאה

בקורס הכשרת מדריכי סיורים בירושלים שמעתי לראשונה את הסיפור ההיסטוריוגרפי האלטרנטיבי לסיפור הציוני, שהתגלגל בקרב חוגים בציונות הדתית, והוקסמתי מעוצמתו. אני מודה שבלי ביקורתיות יתרה העברתי את מה שלמדתי למודרכי בסיורים. והנה, בא פרופ' עמנואל אטקס ובספר שבכותרתו המילים "המצאתה של מסורת" מכריז על עצמו כמי שבא לשחוט פרה קדושה. אותה פרה ציונית דתית שכבר רובצת בשדותינו מזה זמן.

הסיפור החתרני מציג טענה שהציונות החלה למעשה עם תלמידי הגר"א, שעלו ארצה בראשית המאה התשע עשרה, הרבה לפני שנוגד הרצל ואף עוד לפני מי שאנו מכנים "מבשרי הציונות", כרבנים קלישר ואלקלעי, שפעלו באמצע אותה המאה. יתרה מזו, תלמידי הגר"א עשו זאת במצוות מורם הגדול, החשוב ביותר בעולם התורה האשכנזי בשלוש מאות השנים האחרונות. ואם יש דברים בגו, הרי שהציונות הדתית זכתה פעמיים – לא רק שאנשיה אינם "לאומיים אך דתיים", כפי שמתרסים החרדים, אלא הם ממשיכי האמיתיים של מי שהחרדים עצמם רואים בו את אבי עולם הישיבות בעת החדשה.

בטרם הקונגרס הראשון

ההיסטוריוגרפיה המקובלת אינה רואה חשיבות היסטורית בכך שכמה עשרות משפחות, הכוללות את בכירי תלמידי הגאון מווילנא, עלו ארצה בראשית המאה התשע עשרה. תמונה הפוכה לגמרי הציעו צאצאי משפחת ריבלין, אחת המשפחות החשובות ביישוב הישן בירושלים, שלזכותה יש לזקוף את הקמתן של כמה מן השכונות החרשות מחוץ לחומות. שלמה זלמן ריבלין (1842-1962) החל מפרסם באמצע המאה העשרים שורה של חיבורים שבהם הוא טוען שאבותיו, ובעיקר סבו הגדול ר' הלל משקלוב, שהיה לטענתו מתלמידי הגר"א, עלו לארץ במצוות הגאון, מתוך תפיסה שאפשר לקרוא לה "ציונית": "עיקר תכניתם של תלמידי הגר"א היו: (א) מצוות הרחבה, הרחבת הישוב (ב) בנין ירושלים בשיעור של 'שישים ריבוא בשעריך'. (ג) בייעור שממת הארץ על ידי בנין ונטיעה" (עמ' 84).

הנה כי כן, כל האידאליים הציוניים כבר היו ידועים לתלמידי הגאון והם פעלו באופן מאורגן להגשמתם. לא זו בלבד, אלא שכל זה היה בשליחותו של הגאון עצמו, שניסה כידוע להגיע לארץ ישראל ולא עלה בידו. הגאון לימד את תורת הגאולה הזו לתלמידיו הלל הנזכר – לו בלבד ולא לזולתו (שהרי איננו שומעים זאת מאף תלמיד אחר) – והוא שיום את כל המפעל הגדול הזה. נמצאנו למדים שזכות ראשונים על כל המעשה הציוני שמורה לתלמידי הגר"א, והשכחתם מן ההיסטוריוגרפיה הינה מעשה סילוף ציוני.

השלכה אנכרוניסטית של מאפייני המפעל הציוני על היישוב הישן. יהודים בירושלים, 1890

צילום: באדיבות ספריית הקונגרס האמריקני

התשע עשרה, שלו הוא מייחס בין השאר את הקמת הכוח העברי הראשון שנועד לשמור על יהודים בכוחות עצמם. אם הדבר היה נכון, צריך היה לקבוע ש"השומר" אינו אלא חיקוי של פעולת היישוב הישן, אך לא כך הם הדברים. גם זו בדיה של ריבלין. ויש עוד דוגמאות למכביר.

מדוע שאיש חרדי עם ייחוס כה רם יעסוק בבדיית מעין אלו? אטקס טוען שריבלין נתפס למעשה לרעיון הציוני בכל רמ"ח איבריו. בן אחר שלו היה חבר בהגנה, אחר בפלמ"ח, אחר באצ"ל ובן נוסף היה חבר קומונה של השומר הצעיר. ועל כן "הזדהות עם המפעל הציוני מכאן, והזיקה הנפשית למורשת אבותיו מנהיגי היישוב הישן מכאן, הכניסו את שלמה זלמן ריבלין למלכוד, שהרי היישוב הישן והציונות היו עוינים זה לזה..." (עמ' 174). "את הפתרון לקושי הזה הוא מצא בהשלכה אנכרוניסטית של מאפייני המפעל הציוני על היישוב הישן, היינו בטענה שעליית תלמידי הגר"א לארץ ישראל בראשית המאה התשע עשרה היא ראשית הציונות" (עמ' 177). ולשם כך פרסם ספרים שבהם שודה ארוכה של בדיית, על מנת לקעקע רעיון זה.

אין ספק שבענייניו של ריבלין עשה אטקס עבודה יסודית, והראה במגוון דרכים עד כמה "המיתוס הריבליני" אינו מתחיל. אמנם עיקר פרסום הרעיון שלתלמידי הגר"א "זכות הראשונים" בא מן הספר "קול התור", והוא זה שמצוטט בישיבות ובסמינריונים של

ה"ציונות" של הגר"א – הוא שהלה סבר שהגאולה הבאה תהיה לא במודל של הגאולה הראשונה, יציאת מצרים, דהיינו גאולה ניסית בידי שמים, אלא במודל של גאולת בית שני, "התעוררות כורש" – דהיינו גאולה בדרך הטבע. אטקס טוען שעדיין לא יצא הגר"א מן הסטגנציה המסורתית, שהגאולה תבוא בידי שמים – גם אם בדרך הטבע ולא בדרך של ניסים ונפלאות – ועל כן גם העלייה ארצה אינה לשם קירוב הגאולה. לרעתו, הפער שבין תפיסת הגר"א לבין התפיסה הציונית שלפיה יש בכוח מעשינו לקרב את הגאולה הינו כ"מרחק בין שמים וארץ". אך רומני שהקביעה שהגאולה תבוא בדרך הטבע, כמו בימי כורש, יש לה פוטנציאל לקטליזטור משמעותי לגאולה. שהרי מי קובע מיהו כורש המודרני? ואולי גם לאל ידינו לסייע ל"התעוררותו"? המעבר בין גאולה ניסית לגאולה בדרך הטבע הינו דרמטי יותר ממה שאטקס מוכן להודות.

אידאולוגיה משיחית מעשית

כללו של דבר, הספר שלפנינו מציב אתגר גדול בפני משפחת ריבלין, ויותר מזה – בפני כל אותם אגפים בציונות הדתית ובמערכת החינוך שקיבלו את המיתוס הריבלינאי ואת ההיסטוריוגרפיה של מורגנשטרן ללא פקפוק. עיקר חזירתו של המיתוס הייתה לעולם הישיבות והמכינות ולעוסקים בהדרכת סיורים בירושלים. אך בניגוד לטון החר משמעי, ואף הבוטה, של הספר, להבנתי לא נאמרה המילה האחרונה. חקר משנת הגר"א וחקר הגות תלמידיו עדיין בעיצומו.

לדוגמה, אחד מן החוקרים הבולטים של המשיחיות היהודית בכלל ותלמידי הגר"א בפרט הוא פרופ' יהודה ליבס מן האוניברסיטה העברית. חוקר זה הראה שהגר"א ואחרים מתלמידיו ראו בפרשת השבטאות מעין שלב שהשתבש בדרך לגאולה הכללית; וכי הגאון עסק בפועל בתיקון רוחני לשלב הכושל הזה. הייתכן שסוגיה זו העסיקה את הגאון רק ברמה התיאורטית והוא לא פעל דבר במישור המעשי? ליבס עצמו סבר שהתשובה היא שלילית, וכי לגר"א ולתלמידיו הייתה אידאולוגיה משיחית מעשית. אטקס ציין בהערה, תמוהה למדי, ש"יש להניח שאילו היה מודע [ליבס] לדיון הביקורתי בסוגיה זו, כפי שהוצג לעיל ובכלל זה לביקורת שנמתחה על המחקרים של שחט ומורגנשטרן, היה נמנע מלהסתמך עליהם בסוגיה זו" (עמ' 166, הערה 22). ובכן, מדוע לא נשאל ליבס לעמדתו? ללמדך, שכאמור הסוגיה מורכבת למדי וכי יש לה פנים לכאן ולכאן גם בקרב ההיסטוריונים החשובים ביותר בני זמננו. ●

הציונות המשיחית של הגאון מוילנה - המצאתה של מסורת

עמנואל אטקס

כרמל, 2019, 272 עמ'

עורך שמואל פאוסט

בני עקיבא, אך ביטול המיתוס הריבלינאי אינו עוקר כלל ועיקר את מוקד העניין. שרשרת הטיעונים שלפיהם לגר"א הייתה תורת גאולה אקטיביסטית, ושהוא עודד את תלמידיו לעלות לארץ ישראל מטעמים משיחיים, ושתלמידיו אכן עשו זאת, ושאמנם היו ציפיות משיחיות לקראת שנת התור (1840) – לכל אלו מצאו חוקרים אחרים שלל סימוכין, בלי כל זיקה לספר "קול התור".

התנצרות תלמידי הגר"א

עיקר חזיונו של אטקס מכוונים כאן לחוקר שהעלה סוגיה זו של תלמידי הגר"א לסדר היום ההיסטורי, והוא הדובר העיקרי שלה בכל מקום, ד"ר אריה מורגנשטרן. מן הספר של אטקס עלול להתקבל הרושם שמורגנשטרן קרא את "קול התור", האמין לדבריו וקבע את הדברים כאמת היסטורית. ולא היא. בספרו "גאולה בדרך הטבע", חיבר שאטקס כמעט לא מתייחס אליו, ישנו דיון על "שתי מסורות על ראשית עליית תלמידי הגר"א". האחת, המסורת הריבלינאית, הנועצת כאמור את פרויקט העלייה בר' הלל משקלוב; והשנייה מסורת על ר' חיים מוולח'ין, בכיר תלמידי הגר"א, שלפיה הוא היווה של עליית חבריו לארץ. מורגנשטרן רוחה לגמרי את המסורת הריבלינאית ולמעשה מבסס את כל "המשיחיות" של עליית תלמידי הגר"א על מקורות אחרים לגמרי. עם מקורות אלה אטקס לא מתמודד.

ככלל, מן הספר עולה שמורגנשטרן הינו חוקר שרלטן שאינו יודע לקרוא מקורות היסטוריים ועושה בהם כבשלה; והכול מתוך להט אידאולוגי, להראות ל"חילונים" ש"אנחנו היינו כאן קודם". ספריו של מורגנשטרן משופעים במקורות חדשים שההיסטוריונים שלפניו לא שמו ידם עליהם, ובראשם אוצר בלום של מכתבים מן הפקידות ההולנדית (ה"פקאו"ם), כתבי מיסיונרים ואחרים ששהו בארץ. אמנם, כפי שהראו אטקס ואחרים, פעמים שמורגנשטרן מסיק מסקנות מדחיקות לכת יתר על המידה, אך עדיין בכוחם של מקורותיו להראות שהתמונה באשר לתלמידי הגר"א היא לכל הפחות מורכבת יותר ממה שסברנו עד כה.

אתן לכך דוגמה אחת. תלמידי הגר"א ובניהם עסקו באינטנסיביות בגאולת בית הכנסת החורבה בירושלים. משעלה בידם הדבר, אחרים מהם ראו בכך "אתחלתא דגאולה" ואף פסקו שיש להפסיק לקונן על החורבן ב"תיקון חצות", ואף לא לומר את הבית "התעורדי מעפר קומי" שבפיוט "לכה דודי". האם דבר קטן הוא? זאת ועוד, לאחד שנת התור, שבה לא הופיעה הגאולה, התחוללה תופעת התנצרות בקרב תלמידי הגר"א. אין ספק שדבר זה מעיד על ציפייה עצומה לגאולה. אמנם אין להסיק ממה שאירע בירושלים בשנות הארבעים של המאה התשע-עשרה לעולמו של הגר"א עצמו, אך יש להתייחס לכל חוליה וחוליה בטיעון המורכב של "ציונות תלמידי הגר"א" בפני עצמה.

בנוסף, נראה שאטקס ממעיט בעניין שעמד עליו חוקר משנתו הקבלית-משיחית של הגר"א, הר"ר רפאל שוחט. ביירותו, הכניס אטקס גם את מאמר התגובה של שוחט כנספח לספר שלפנינו. העניין – שנראה לי כשובר שוויון בסוגיית